

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОГО СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО СЕБЕ В ОНТОГЕНЕЗІ

У статті наведено аналіз основних підходів до проблеми структури та якісних характеристик емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. Автор вважає, що теоретико-методологічне підґрунтя побудови логіки емпіричного дослідження емоційно-оцінного ставлення особистості до себе в онтогенезі становлять провідні принципи системного, диспозиційного, феноменологічного (гуманістичного) підходів та основні положення психології ставлень В.М. Мясіщева.

Ключові слова: емоційно-оцінне ставлення до себе, самосвідомість, самовідношення, саморегуляція, ставлення.

I. Вступ

Особистість – одне з найбільш багатозначних і багатомірних понять у сучасній психології, причому ця багатозначність є не стільки понятійною, скільки концептуальною. У наукових психологічних конструкціях завжди задається певний еталон дослідження особистості, її відношень до світу людей, предметів, історично сформованих способів взаємодії з природою, тобто присвоєння суб'єктом соціальної людської суті. У такій площині психологічні властивості суб'єкта мають своїми джерелами більш приватні феномени, які не тільки субординовані пов'язані з вищими рівнями становлення особистості, а й самі виступають їхнім генетичним корінням. Звідси онтогенез виступає як самодостатня форма визрівання психологічних функцій і подальшого перетворення їх у властивості особистості, при цьому різним етапам онтогенетичного розвитку властиві відмінності у самопізнанні, самооцінюванні, емоційно-оцінному ставленні до себе та подальшій самореалізації, творчій активності, особистісній емоційній і соціальній зрілості.

II. Постановка завдання

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування дослідження психологічних особливостей емоційно-оцінного ставлення особистості до себе в онтогенезі.

Завдання дослідження: визначення основних підходів до проблеми структури та якісних характеристик емоційно-оцінного ставлення особистості до себе на основі аналізу теоретико-методологічних робіт вітчизняних і зарубіжних авторів та теоретичне обґрунтування вибору адекватних методів і процедур дослідження.

III. Результати

Змістовний аналіз першоджерел, присвячених вивченню ставлення особистості до себе, дає змогу констатувати різноманіття теоретичних контекстів та поглядів, під якими розглядаються усі аспекти проблеми "Я" й основні психологічні категорії цього напрямку.

У психології існує два протилежних підходи до тлумачення структури ставлення до себе. У рамках першого воно розглядається як одномірне, у другому – як складно-структуроване психічне утворення. Визначення ставлення як одномірного утворення не знайшло свого емпіричного підтвердження як у сучасній вітчизняній [9; 12], так і в іноземній психології [13].

Пояснення структури ставлення до себе проводиться через розуміння його як утворення, складність структури якого зумовлена глибиною життєвих відносин особистості. Змістовний аналіз структурних компонентів ставлення до себе дав С.Р. Пантілееву змогу виділити дві різні за семантичним змістом підсистеми: оцінну і емоційно-оцінну [9]. Оцінка ставлення до себе визначається як "самоповага", "відчуття компетентності", "відчуття ефективності". Емоції ставлення визначаються як "аутосимпатія", "відчуття власної гідності", "самоцінність", "самоприйняття". Відмінності між складовими ставлення до себе виділяють ряд іноземних [13] і вітчизняних психологів [9; 14].

Так, І.С. Кон, базуючись на теорії диспозиційної регуляції поведінки, наполягає на трьохкомпонентній структурі самовідношення, яка включає когнітивну, афективну та поведінкову підструктури [5]. Н.І. Сарджвеладзе також виділяє когнітивний, емоційний та коннотативний компоненти і наполягає на тенденції консистентності між ними, оскільки самовідношення є одним із різновидів аттитюдів, які й характеризуються цією генералізованою властивістю [11].

І.І. Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості за критерієм знань особистості до себе [14]. На першому рівні таке співвідношення діє в межах зіставлення "Я" та іншої людини. Спочатку будь-яка риса сприймається й усвідомлюється в іншій людині, а пізніше переноситься на себе. Відповідно, першими механізмами формування ставлення до себе виступають самосприйняття та самоспостереження. На другому рівні співвідношення знань про себе діє в процесі аутокомунікації, тобто в

межах "Я та Я", коли людина оперує вже готовими, сформованими знаннями про себе, а як специфічний внутрішній прийом самопізнання автор відзначає самоаналіз та самоусвідомлення. На думку І.І. Чеснокової, вищого розвитку самосвідомість на другому рівні набуває при формуванні життєвих планів, життєвої філософії, власної гідності тощо.

Ми припускаємо, що структура самовідношення, запропонована І.І. Чесноковою, методологічно збігається з моделлю ставлення до себе, розробленою Н.І. Сарджвеладзе, та найбільш повно розкриває суб'єктні й об'єктні сфери особистості.

Двохкомпонентний склад самовідношення розглядається також В.В. Століним, який за вихідну тезу взяв різницю змісту "Я-образа" (знання або уявлення про себе, у тому числі й у формі оцінювання вираженості тих або інших рис) та самовідношення (переживання, відносно стійке почуття, яке пронизує самосприйняття та "Я-образ") [12]. Двома основними компонентами В.В. Столін вважає: 1) знання про ті загальні риси та характеристики, які об'єднують суб'єкта з іншими людьми, – приєднуюча складова (або система самоідентичності); 2) знання, які виділяють "Я" суб'єкта порівняно з іншими людьми, – диференціююча складова.

Проведений аналіз дає змогу говорити про існування трьох різних підходів дослідження ставлення людини до себе: розуміння **ставлення до себе як афективно-го компонента самосвідомості** (ставлення до себе в структурі самосвідомості); розуміння **ставлення до себе як риси особистості** (ставлення до себе в структурі особистості); розуміння ставлення до себе як **компонента саморегуляції** (ставлення до себе в системі саморегуляції). Їхня інтеграція можлива на основі методологічного положення про єдність діяльності, особистості та самосвідомості [10]. Так, за С.Л. Рубінштейном на певному етапі вивчення діяльність природно і закономірно переходить у вивчення властивостей особистості, а будь-яка діяльність виходить від особистості як її суб'єкта. Особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не тільки оточення, а і себе у своїх відносинах з ним, свідомо привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі вчинки, які впливають, і свідомо бере на себе відповідальність як їх автора і творця. "Проблема... вивчення особистості... завершується розкриттям самосвідомості" [10, с. 434–435].

Методологічно важливим для нас є підхід І.І. Чеснокової до самовідношення як компонента самосвідомості, яка ввела в науковий обіг поняття "емоційно-ціннісне ставлення до себе" [14]. Вона визначила емоційно-оцінне ставлення до себе як специфічний вид "емоційного переживання", у якому відбивається власне ставлення осо-

бистості до того, що вона дізнається, розуміє, "відкриває" відносно самої себе. Переживання при цьому розуміється як внутрішня динамічна основа, спосіб існування ставлення до себе, через яку людина усвідомлює ціннісний зміст власних ставлень до себе [14].

На наш погляд, саме генетичний підхід, сформульований С.Д. Максименко, у проблемному контексті розвитку емоційно-оцінного ставлення особистості до себе, повно й адекватно забезпечує пошук нових резервів особистісного зростання і можливостей оптимізації зовнішніх, виховних впливів з урахуванням періодів підвищеної сензитивності молоді людини до суспільної активності. Услід за Л.С. Виготським, ми вважаємо, що зовнішнє тільки тоді буде мати суттєвий вплив на особистість, коли воно переломлюється крізь призму її індивідуальності. Ось чому припускаємо доцільність підходу до розуміння специфіки емоційно-оцінного ставлення як до одного із проявів індивідуальності особистості, що зростає.

С.Д. Максименко, підкреслюючи необхідність уведення у психологію поняття "динамічна система", зазначає, що це поняття не тільки характеризує особливості існування психічних процесів, властивостей та станів особистості, а й розкриває специфіку їхньої кількісної та якісної зміни. "Між частинами психологічного цілого здійснюється складна взаємодія, що приводить до утворення нових властивостей, нових типів взаємодії та відносин. У результаті цього психічні утворення як динамічні системи змінюються кількісно і якісно" [7, с. 83].

Ця методологічна теза є для нас важливою, оскільки аналіз наукових першоджерел та власні спостереження дали нам змогу не тільки уточнити семантику поняття "емоційно-оцінне ставлення особистості до себе", а й пропонувати його структуру, **в основі якої лежить диференціація особистісних рис та властивостей за принципом їхнього предметного змісту та способу спрямованості**. На наш погляд, принцип предметного змісту розкриває на що спрямовані компоненти емоційно-оцінного ставлення, що виступає їхнім предметним змістом, а принцип способу спрямованості розкриває безпосередній спосіб ставлення.

Теоретико-методологічним підґрунтям побудови логіки емпіричного дослідження емоційно-оцінного ставлення особистості до себе в онтогенезі для нас виступали системний, диспозиційний, феноменологічний (гуманістичний) підходи й основні положення психології ставлень В.М. Мясищева.

Феноменологічний (або гуманістичний) підхід базується на положенні, що кожна особистість володіє унікальною здібністю індивідуально, по-своєму неповторно сприймати, оцінювати й інтерпретувати навколишній світ, інших людей та себе в цьому се-

редовищі. Представники феноменологічного (або гуманістичного) підходу стверджують, що не внутрішні конфлікти та розбіжності або зовнішні стимули середовища стимулюють поведінку особистості, а її індивідуальне сприйняття реальності [4; 13]. Поведінка людей детермінована здібністю робити унікальні вибори, що також продиктовано неповторністю індивідуального сприйняття світу. Фактично феноменологічний підхід і зосереджується на психологічних явищах, які являють собою для нас науковий інтерес – свідомість, самосвідомість, емоційно-оцінне ставлення до себе та навколишнього середовища тощо.

Феноменологічний підхід передбачає, що для адекватного сприйняття іншої людини або її поведінки необхідно не тільки намагатися дивитися на світ її очима, а й відпрацювати систему емоційно-ціннісного ставлення до себе.

Засновник теорії особистісного конструкту Дж. Келлі припустив, що сприйняття й оцінювання реальності та самого себе визначається певним набором засвоєних експектацій, які формують особистісні конструкти або узагальнені способи передбачення світу [4]. На думку Дж. Келлі, розвиток особистості здійснюється на основі пошуку людиною оптимального набору конструктів, які дадуть їй змогу точно сприймати і розуміти себе та інших людей.

На відміну від Дж. Келлі, К. Роджерс вважав, що тенденція особистості до зростання, адекватного оцінювання себе і оточення є вродженою [13]. Якщо в онтогенетичному розвитку не зустрічаються перепони, цей процес закінчується повною само-реалізацією особистісного потенціалу.

У сучасній українській психології низка дослідників обґрунтовує нове та критичне ставлення до гуманістичного підходу як теоретико-методологічного принципу [1; 2]. Так, наприклад, В.О. Кольцова, вказуючи на найбільшу адекватність гуманістичного підходу предмету психологічної науки, водночас підкреслює, що однобічне захоплення описовими, гуманітарно спрямованими тенденціями може суттєво понизити евристичний, доказовий потенціал сучасної науки [1]. А Г.О. Балл обґрунтовує наукову потребу в раціогуманістичному підході [2].

Теорія ставлень В.М. Мясіщева в методології нашого дослідження відіграє важливу роль, оскільки підкреслює місце людини в системі об'єктивних відношень [8]. Ставлення людини до чогось або когось має складний психологічний зміст. У кожній людині, на думку В.М. Мясіщева, з дитинства формується система цінностей, у якій різні аспекти дійсності мають для неї різний суб'єктивний зміст. Ставлення фактично є онтогенетичним продуктом, "сплавом" знання, переживання та досвіду, який склався у людини. Іншими словами, ставлення скла-

дається із трьох основних компонентів – когнітивного, емоційного та поведінкового.

Ми згодні з визначенням ставлення (у тому числі ставлення до себе), що надане В.М. Мясіщевим, який стверджував, що ставлення – це в першу чергу активний, свідомий і вибірковий зв'язок особистості з різними аспектами дійсності, заснований на досвіді та відображений у діях, реакціях та переживаннях [8]. Розкриваючи структуру ставлень, В.М. Мясіщев підкреслював їхній зв'язок зі спорідненими, але не тотожними поняттями. Зокрема, такими як спрямованість і ціннісні орієнтації, які, на його думку, відповідають оцінним ставленням.

Методологічною особливістю системного підходу є його спрямованість на розкриття цілісності досліджуваного об'єкта. Він орієнтує науковця на розглядання будь-якої особистісної сфери з позицій системного цілого та взаємодії частин, які його складають. Основні класичні принципи системного підходу в психології були сформульовані Б.Ф. Ломовим [6], який стверджував, що системність у дослідженні будь-якого психічного явища вимагає його розгляду в декількох площинах (як системи, що має свої закономірності; як частини макроструктури, закономірностям якої вона підкоряється; у плані мікросистем, які є її компонентами; у плані зовнішніх впливів та умов); крім того, за Б.Ф. Ломовим, психічні явища є багатомірними. Вони можуть розглядатися у різноманітних системах вимірювань, кожна з яких дає змогу виявити лише одну групу якостей та відношень.

IV. Висновки

Системно-функціональний і генетичний підходи як провідні методологічні підґрунтя дослідження суб'єктності дають змогу аналізувати забезпеченість процесу становлення та розвитку суб'єкта необхідними психічними засобами, співвідносить його з іншими агентами активності в індивідуальному й онтогенетичному розвитку.

Таким чином, теоретико-методологічне підґрунтя побудови логіки емпіричного дослідження емоційно-оцінного ставлення особистості до себе в онтогенезі становлять провідні принципи системного, диспозиційного, феноменологічного (гуманістичного) підходів та основні положення психології ставлень В.М. Мясіщева.

Завдяки цим підходам емоційно-оцінне ставлення особистості до себе розглядається нами як динамічний і багатомірний особистісний феномен, онтогенетична специфіка якого на сензитивних етапах індивідуального розвитку є неоднозначною та суперечливою, й організація та проведення психодіагностичного процесу дослідження емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе в онтогенезі вимагає врахування "просторової" та "часової" підструктур.

Список використаної літератури

1. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / РАН; Институт психологии {Москва} / К.А. Альбуханова-Славская, Л.И. Анцыферова, А.В. Брушлинский, В.В. Знаков, В.А. Кольцова. – М., 1997. – 576 с.
2. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: избранные работы / Г.А. Балл ; Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины. – К. : Основа, 2006. – 401 с.
3. Джеймс В. Психология / В. Джеймс. – М., 1991.
4. Келли Джордж А. Теория личности. Психология личных конструктов / Джордж А. Келли А. ; [пер. с англ. и науч. ред. А. Алексеев]. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
5. Кон И.С. Открытие "Я" / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Ломов Б.Ф. Системность в психологии: Избранные психологические труды / Б.Ф. Ломов ; Академия педагогических и социальных наук ; Московский психолого-социальный ин-т / В.А. Барабанщиков (ред.). – М. : Институт практ. психологии, 1996. – 384 с.
7. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. / С.Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 320 с.
8. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избр. психол. тр. / В.Н. Мясищев ; Академия педагогических и социальных наук ; Московский психолого-социальный ин-т / [А.А. Бодалев (ред.)]. – М. : Институт практической психологии, 1995. – 356 с.
9. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантеев. – М. : Изд-во Моск. унта, 1991. – 110 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
11. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецни-еба, 1989.
12. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
13. Фрейджер Р. Гуманистическая, трансперсональная и экзистенциальная психология / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен ; К. Роджерс, А. Маслоу и Р. Мэй. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 221 с.
14. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М., 1981.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2012.

Кононенко О.И. Теоретическая основа исследования психологических особенностей эмоционально-оценочного отношения личности к себе в онтогенезе

В статье приведен анализ основных психологических подходов к изучению проблем структуры и качественных характеристик эмоционально-оценочного отношения к себе. Автор утверждает, что теоретико-методологической основой построения логики эмпирического исследования эмоционально-оценочного отношения личности к себе в онтогенезе являются ведущие принципы системного, диспозиционного, феноменологического (гуманистического) подходов и основные положения психологии отношений В.М. Мясищева.

Ключевые слова: эмоционально-оценочное отношение к себе, самосознание, самоотношение, саморегуляция, отношение.

Kononenko O. Theoretical subsoil of research of psychological features emotionally evaluation relation personalities are to itself in ontogenesis

In the article the analysis of basic psychological approaches is resulted to the study of problems of structure and high-quality descriptions of emotionally-evaluation attitude toward itself. An author asserts that by theoretico-methodological basis of construction of logic of empiric research of emotionally-evaluation relation of personality to itself in ontogenesis there are main principles system, disposition, phenomenological (humanistic) approaches and substantive status of psychology of relations of V.M. Myasishev.

Key words: emotionally-evaluation attitude toward itself, consciousness, selfrelation, self-regulation, relation.